

The Cherniakhiv Culture is considered to include different ethnic elements. The problem of the core element in the Cherniakhiv community still remains to be solved. Nevertheless, the problem has been solved in relation to two regions: the Upper Dniestr Region (the sites of the Cherepyn-Teremtsi type) was inhabited by the early Slavs, and the sites of the Black Sea type are related primarily to the later Scythians and Sarmatian-Alans. These sites formed two cultural/territorial groups: the Upper Dniestr Group and the Black Sea Group. The sites of the German/Goths population (of the Cherniakhiv-Syntana type) dominate in all the rest territories of the Cherniakhiv Culture. They retain the features of the Wielbark Culture.

The Goths represented a poor ethnical integrity at the early stage of their history. In the process of their infiltration into Baltic areas and Black Sea Littoral and consequent wars they contacted with other German tribes, the local peoples and the Greek and Roman population. Spiritual and material cultures of the Goths had changed drastically in a new cultural and historical circumstances undergoing a strong influence of provincial Roman civilization.

Hunns invasion had altered a political and ethnical map of the SouthEastern Europe. The Cherniakhiv Culture disappeared after a majority of the Cherniakhiv population (the Goths, the Alans and probably the Scythians) retreated to West. Slavic population from the sites of the Cherepyn-Teremtsi type remained at their previous residences. Generally, the early medieval cultures were scarcely affected by the Cherniakhiv traditions. What is more important is a spiritual contribution of the former inhabitants of Ukraine and the Lower Danube to the European culture.

ДО ПИТАННЯ ПРО АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я

Т. О. Рудич

Статтю присвячено антропологічному складу населення, похованого на могильниках черняхівської культури з території Середнього Подніпров'я.

Тема антропологічного складу населення черняхівської культури не є популярною серед антропологів. Це пов'язано з труднощами, що виникають у процесі роботи: біритуалізм в обряді поховання, що не дає можливості скласти повне уявлення про антропологічний склад населення культури; відсутність порівняльного матеріалу з могильників культур, у яких побутував звичай кремації; значна втрата антропологічного матеріалу з «порушених» поховань, і як наслідок, повільне поповнення колекцій. Все це призвело до того, що зацікавлення антропологів черняхівською тематикою носило епізодичний характер.

Краніологічним дослідженням населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я присвячені праці Г. Ф. Дебеца та Т. С. Кондукторової. Г. Ф. Дебецом у науковий обіг було введено 29 черепів з могильників: Черняхів (розкопки В. В. Хвойки), Дідовщина (розкопки В. Е. Козловської), Маслове (розкопки С. С. Гамченка). Він відзначив морфологічну подібність черепів черняхівської культури Середнього Подніпров'я до серії з нижньодніпровського могильника Миколаївка, опублікованої А. Шліцом (розкопки М. Еберта). Г. Ф. Дебец вважав, що серія черняхівської культури України морфологічно відрізняється, як від серій скіфів, так і від груп залізного віку Скандинавії, хоча всі вони антропологічно досить близькі між собою¹. Т. С. Кондукторова ввела у науковий обіг

матеріали могильників Журівка та Черняхів (розкопки Е. О. Симоновича), та декілька черепів з могильників Ромашки (розкопки В. В. Хвойки), Телешівка та Дерев'яна (розкопки Е. О. Симоновича)².

Дослідниця відзначила подібність сумарної серії черепів носіїв черняхівської культури Середнього Подніпров'я з населенням пізньоскіфської пам'ятки Золота Балка у Нижньому Подніпров'ї, та збірної серії причорноморських скіфів. Це, на її думку, свідчить на користь місцевого походження черняхівців³.

Т. С. Кондукторова, хоча і відзначала деяку різницю між середніми розмірами окремих серій черепів носіїв черняхівської культури Середнього Подніпров'я, але оперувала, при порівнянні з групами інших культур, сумарною серією черняхівської культури цього регіону. Зважаючи, що краніологічна серія з могильника Журівка є найбільшою, а середні сумарної групи вираховуються на підставі індивідуальних вимірів черепів усіх серій даної території,— журівський матеріал виявився в ній домінуючим. Таким чином, збірна група з могильників Середнього Подніпров'я віддзеркалювала, перш за все, антропологічний склад населення могильника Журівка.

З моменту публікації праць Т. С. Кондукторової сплигло багато часу, археологічні роботи на могильниках черняхівської культури тривають і краніологічний матеріал накопичується. Навіть невеликі антропологічні надходження дають можливість по-новому подивитися на антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я.

Останнім часом колекції поповнилися матеріалами з могильників Дерев'яна та Черкаси-Центр. Подаємо коротку характеристику цих краніологічних серій.

Дерев'яна. Серія черепів з могильника Дерев'яна Обухівського р-ну Київської обл. походить з розкопок Е. О. Симоновича та Н. М. Кравченко. Вона налічує 6 чоловічих та 6 жіночих черепів. З черепи були опубліковані Т. С. Кондукторовою, інші виміряні та описані П. М. Покасом⁴.

Чоловіча група з могильника Дерев'яна в середньому вияві характеризується доліхокранією, великою довжиною та висотою черепної коробки при малому поперечному діаметрі. Обличчя середньошироке, середньовисоке, за показником мезен. Ортогнатне. Кут нахилу лоба помірний. Горизонтальне профілювання обличчя добре. Виступання носа значне. Перенісся високе та добре профілюване. Орбіти середньоширокі, низькі, за показником мезоконхні (табл. 1).

Табл. 1. Середні розміри чоловічих черепів з могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я.

Ознаки	Могильники				
	Дерев'яна	Черкаси	Маслове	Черняхів	Журівка
1. Поздовжній діаметр	193.3(6)	183.8(4)	189.5	186.1	185.3
8. Поперечний діаметр	138.0(6)	135.3(4)	133.7	134.1	139.3
17. Висотний діаметр	142.8(5)	138.5(4)	143.0	137.1	137.0
9. Ширина лоба	97.3(6)	97.5(4)	95.0	94.4	95.3
45. Діаметр вилиць	132.7(3)	131.3(4)	132.3	129.8	131.9
48. Висота обличчя	69.0(4)	66.5(4)	72.3	71.5	70.8
51. Ширина орбіт	42.4(5)	41.5(4)	42.7	41.6	40.3
52. Висота орбіт	32.8(5)	32.1(4)	32.3	32.4	33.4
54. Ширина носа	25.2(5)	24.5(4)	27.3	24.1	24.6
55. Висота носа	51.2(5)	47.0(4)	52.7	52.3	51.8
32. Кут лоба (n-m)	81.3(4)	84.3(4)	81.5	84.7	83.9
72. Кут обличчя	86.3(4)	83.5(4)	83.0	86.3	86.0
77. Назомаллярний кут	137.9(5)	138.6(4)	-	136.0	136.0
Zm. Зигмаксиллярний кут	124.8(4)	124.4(4)	-	124.0	125.8
75.1. Кут носа	31.7(3)	30.5(4)	-	29.5	31.6
Показники:					
8:1. Черепний	71.5(6)	73.7(4)	70.6	72.3	75.2
48:45. Верхньолицевий	53.5(3)	50.7(4)	54.9	55.4	53.7
52:51. Орбітний	77.4(5)	77.4(4)	75.8	80.0	83.2
54:55. Носовий	49.2(5)	52.1(4)	51.9	46.3	47.9

У середньому вияві чоловіча група належить до доліхокранного гіперморфного європеїдного типу. З хронологічно близьких серій подібні морфологічні форми притаманні населенню багатьох прибалтійських могильників II—V ст. Найбільшу схожість наша серія виявляє з відносно вузьколицими (середньоширокими за рубрикаціями Г. Ф. Дебеца) серіями Прибалтики. Це, перш за все, збірна серія черепів ґрунтових могильників Центральної Литви та сумарна група культури курганів Литви⁵. Група з могильника Дерев'яна близька, але вже дещо менше, і до доліхокранних гіперморфних, відносно широколицих форм Прибалтики, які характерні для збірних серій культури штрихованої кераміки (перехід у культуру східнолитовських курганів III—V ст.), збірної групи черепів ятвягів II—V ст.⁶. Подібна вона і до багатьох серій більш пізнього часу з території Прибалтики. Реально дерев'янська група відрізняється від прибалтійських лише вищими орбітами. Серед черняхівських могильників України до кола доліхокранних гіперморфних європеїдних форм входить і невелика серія з могильника Маслове.

Черкаси-Центр. Невелику, але цікаву серію виявлено на могильнику Черкаси-Центр (розкопки М. П. Сиволапа)⁷. Придатними для вимірів виявилися 4 чоловічі та 8 жіночих черепів. Матеріали вивчалися автором статті. У середньому вияві чоловіча серія з Черкас відзначається доліхокранією, середньодовгим, вузьким, але високим черепом. Лоб похилий. Обличчя середньошироке, низьке, за показником мезен. Мезогнатне. Добре профільоване у горизонтальній площині. Виступання носа добре. Ніс низький, середньоширокий, за показником широкий. Орбіти низькі та середньоширокі.

Поєднання рис досить специфічне. Пошуки аналогій серед населення України більш ранніх епох не призводять до позитивних результатів. З хронологічно близьких, але територіально досить далеких груп, таке своєрідне поєднання рис — як значна висота черепної коробки при досить невеликому поздовжньому діаметрі черепа і низькому обличчі, ми знаходимо у збірній серії черняхівської культури Молдови. Але більш яскраво це проявляється в антропології груп вельбарської культури Польщі⁸ (табл. 1).

Для того, щоб точніше з'ясувати місце наших серій у колі популяцій хронологічно та територіально близьких їм, ми звернулися до методів багатовимірної статистики. Значна точність краніометричних вимірів дозволяє досить успішно користуватися методами біометричної статистики⁹. Це сприяє об'єктивізації висновків, знімає питання про упередженість дослідника. Нами паралельно застосовувалися різні статистичні методи, з використанням пакету програм Systat.

Зупинимося на порівнянні середньостатистичних показників ряду краніологічних серій з використанням методу кластерного аналізу.

Для ілюстрації ми відібрали дендрограму за результатами міжгрупового аналізу кластерним методом (ієрархічна кластеризація, процедура далекого сусіда, дистанція Евкліда) середніх розмірів серій. Групи порівнювалися за 10 ознаками: поздовжнім, поперечним, висотним діаметрами черепа, шириною лоба, висотою та шириною обличчя, висотою та шириною носа, висотою та шириною орбіт.

Для аналізу було залучено низку серій з Європи III ст. до н. е. — V ст. н. е. Східна Європа представлена серіями черняхівських могильників Середнього Подніпров'я: Черняхів, Журівка, Маслове, Дерев'яна, Черкаси-Центр; збірною серією черняхівської культури Північного Причорномор'я¹⁰; збірною серією черняхівської культури Молдови¹¹; пізньоскіфськими пам'ятками Золота Балка, Неаполь Скіфський¹², Миколаївка-Козацьке¹³; матеріалами з античних міст Херсонесу та Ольвії¹⁴, Фанагорії¹⁵; збірною серією сарматів України III ст. до н. е. — III ст. н. е.¹⁶; могильниками Криму Інкерман-Чорноріччя та Завітне¹⁷.

З Прибалтики залучені: збірна серія ґрунтових могильників Центральної Литви II—V ст., збірна група черепів культури курганів Литви II—V ст., збірна група черепів з ґрунтових могильників Жемайтії II—V ст., збірна серія культури штрихованої кераміки (перехід у культуру східнолитовських курганів) III—V ст., сумарна серія черепів ятвягів II—V ст.¹⁸, вибірка черепів II—V ст. з могильника Марвелес¹⁹.

Представлені групи з могильників Польщі — Грудек, Масломенч²⁰, збірна

серія могильників вельбарської культури Нижньої Вісли²¹, група з Сілезії датована IV ст. н. е.; серія з Мекленбурга в Німеччині; збірна серія IV—V ст. з поховань, пов'язаних з «Великим переселенням народів» з території Словаччини; серія з Австрії, дві серії з Угорщини — північне та південне Задунав'я; серія з Хорватії; збірна група з могильників культури Синтана де Муреш та грецької колонії Істрії на території сучасної Румунії; збірна серія з могильників II—V ст. Греції; група з Болгарії²².

За результатами міжгрупового аналізу черняхівські серії Середнього Подніпров'я опинилися в різних кластерах і виявили найбільшу подібність не одна до одної, а до груп інколи з дуже далеких територій (рис. 1).

Серія з могильника Журівка потрапила до одного субкластера і виявила найбільшу подібність до збірної серії черняхівської культури Північного Причорномор'я, до пізньоскіфських серій з Золотої Балки, Миколаївки-Козацького, Неаполя Скіфського та однієї серії, яку пов'язують з пам'ятками «великого переселення народів» Словачкі. До цього субкластера тяжіють групи з античних міст Ольвії та Херсонеса римського часу. У «великий південний кластер», поряд з «журівським» субкластером, виявляючи середній ступінь зв'язку з ним, входить «грецький» субкластер (збірна черепів материкової Греції, серія з грецької колонії Істрії, група з грецької колонії Фанагорії) та «південно-західний» субкластер, до якого увійшли матеріали могильників культури Синтана де Муреш з території Румунії, матеріали з Австрії, Хорватії, північних районів угорського Задунав'я.

Отже, можна говорити про південний та південно-західний характер зв'язків журівської серії, про її входження до груп південно-західного кола. Інші могильники черняхівської культури Середнього Подніпров'я виявляють північно-західний або західний характер антропологічних зв'язків.

Могильник Черкаси-Центр об'єднався в одному кластері зі збірною черепів вельбарської культури Нижнього Повіслення та групою черепів з Сілезії, датованою IV ст., яку німецькі дослідники пов'язують з пам'ятками германців. Варто відзначити, що значну подібність до групи з Сілезії виявляє ще одна середньодніпровська черняхівська серія з могильника Ромашки. Але, у зв'язку з тим, що ця серія налічує всього 3 черепа, вона не була залучена до цього варіанта міжгрупового аналізу.

Могильник Черняхів опинився в одному кластері з групами черняхівських могильників Молдови та ранніх ґрунтових могильників Жемайтії. Це досить чітко фіксує проміжне положення морфологічного типу населення Черняхівського могильника між південно-західними та північно-західними групами.

Два могильники черняхівської культури Середнього Подніпров'я Маслове та Дерев'яна відійшли до «прибалтійського» кластера, разом з серією культури ґрунтових могильників Литви, групою з поховань курганних могильників Литви та серією з могильника Марвелес.

Таким чином, могильники черняхівської культури Середнього Подніпров'я мають різний напрямок антропологічних зв'язків. Логічно було очікувати проявів найближчої їх подібності між собою, як територіально і культурно близьких, але цього не сталося. Південний характер зв'язків виявляє могильник Журівка, північно-західний — могильники Маслове, Дерев'яна, Черкаси-Центр та, деякою мірою, могильник Черняхів.

Але виникає питання: якому саме хронологічному зрізу ми завдячуємо у випадку північно-західних зв'язків?

Стосовно населення могильника Черкаси, то подібні антропологічні форми, в більш ранній період на території України не зафіксовані і, можливо, їх поява пов'язана з міграціями окремих груп з північного заходу вже у черняхівську добу.

Найбільше виникає проблем, пов'язаних з прибалтійськими аналогіями антропології могильників Маслове, Дерев'яна, частково Черняхів.

Уперше антропологічні паралелі між деякими могильниками Прибалтики II—V ст. та могильниками черняхівської культури України відзначила Р. Я. Денисова. Вона писала про подібність доліхокранного вузьколицього типу аукштайтів зі збірною серією черняхівської культури України²³. Р. Я. Денисова вважала, що доліхокранне вузьколице населення прийшло на територію Прибал-

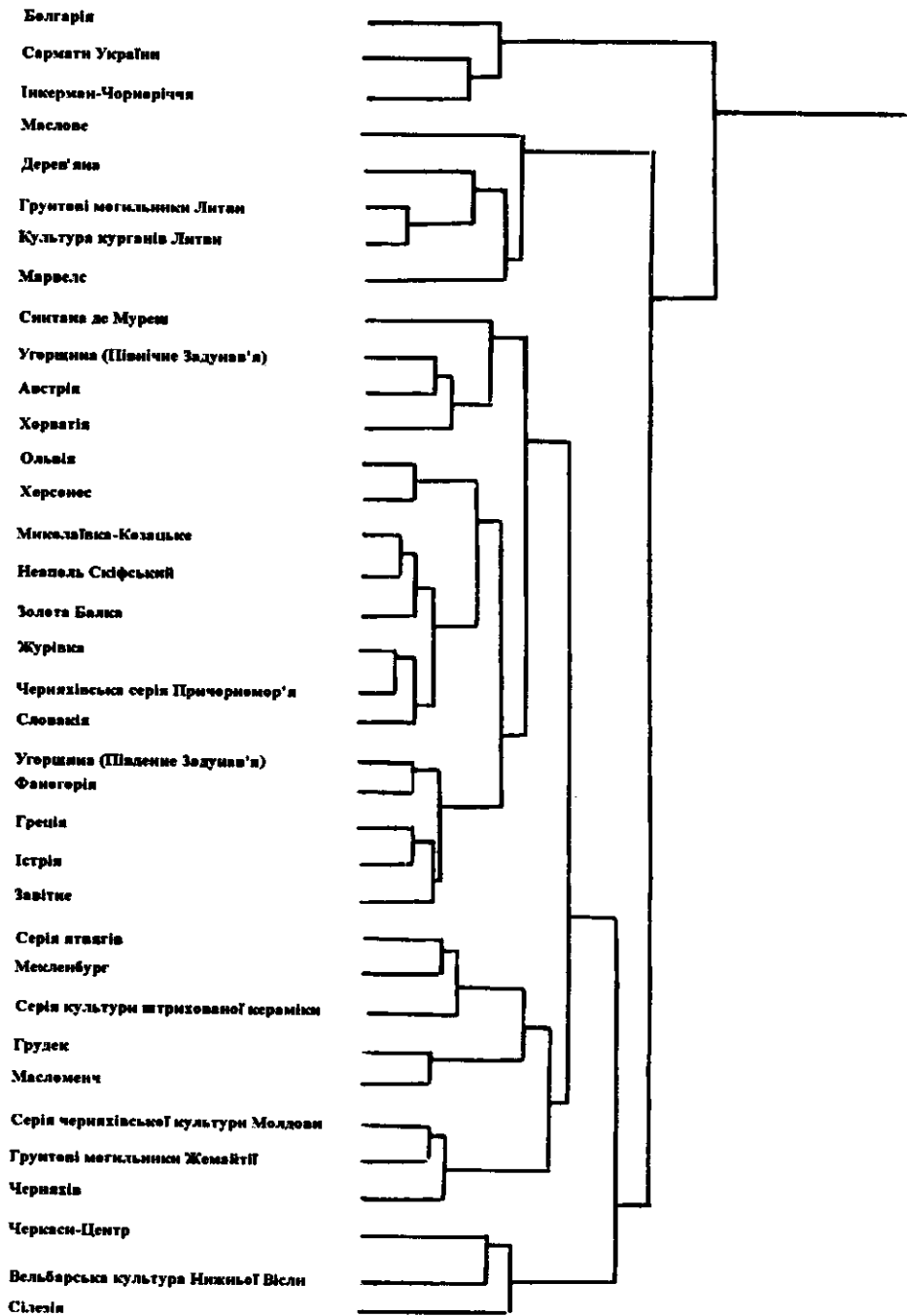

Рис. 1. Дендрограма порівняння краніологічних серій (чоловіки) III ст. до н. е.— V ст. н. е.

тики з південно-західних територій і бачила його витoki у культурі шнурової кераміки Чехії та Середньої Німеччини.

Порівняння серії аукштайтів із сумарною серією черняхівців України викликає заперечення, але, як ми вже відзначали, частина могильників нашої культури, дійсно, морфологічно досить близька до частини населення Прибалтики II—V ст. Проте варто зупинитися на, піднятій Р. Я. Денисовою, «шнуровій» темі.

Як відомо, серед носіїв культури шнурової кераміки Європи домінувало два антропологічні типи: доліхокранний вузьколиций, представлений серіями з Се-

редньої Німеччини²⁴, Чехії²⁵, Польщі, та доліхокранний широколиций, який фіксується у могильниках культури шнурової кераміки та бойових сокир Східної Пруссії²⁶. Серед культур шнурового кола України, з могильників городоцько-здолбицької та стжижовської культур²⁷, представлений лише доліхокранний вузьколиций з високою черепною коробкою тип. Середньодніпровська культура, яку теж відносять до шнурового кола, антропологічно не представлена.

У пізніший час доліхокранний вузьколиций тип характеризує населення тшинецько-комарівської (східнотшинецької) культури. Т. С. Кондукторова відзначала подібність антропологічного типу населення тшинецько-комарівської культури з носіями культури шнурової кераміки Європи²⁸. Доліхокранні вузьколиці високоголові форми представлені також в лісостеповому могильнику скіфської доби — Медвин²⁹, черепи з якого саме цими ознаками відрізняються від груп степових скіфів, а статистично виявляють значну подібність до груп шнурової кераміки Європи.

У випадку з доліхокранним вузьколицим типом, досить привабливою виглядає ідея побудувати ланцюжок: культури шнурової кераміки Європи — тшинецько-комарівська культура — населення Середнього Придніпров'я скіфської доби — частина населення черняхівської культури. При цьому зрозумілим стає і значна морфологічна подібність до доліхокранних вузьколицих форм Прибалтики, які мали «шнурову» основу. Але, при всій привабливості побудови, треба реально відзначити, що хронологічна відстань між часом існування названих культур, не заповнена антропологічним матеріалом, досить значна. Тому досить складно відповісти на питання: чи існував даний антропологічний тип на території України безперервно, починаючи від шнурової доби до черняхівського часу, чи ми маємо справу з міграцією нащадків населення культури шнурової кераміки у більш пізній, післяскіфський час. Можливий варіант накладання близьких морфологічних форм, що походять з міграцій пізнішого часу на «шнурові» форми, які існували на Україні від доби бронзи.

Останній варіант видається нам досить реальним. Бо, якщо серія з могильника Черняхів вкладається у схему можливого безперервного існування доліхокранних вузьколицих форм на території України, починаючи від культур шнурового кола, то інша ситуація складається з могильниками Маслове та Дерев'яна. Особливо це стосується серії черепів з могильника Дерев'яна. Ця група виявляється масивнішою, а головне має вище склепіння черепа, у порівнянні з серіями Середнього Подніпров'я скіфської доби, що суперечить загальним тенденціям епохальної мінливості. Серії з Дерев'яної та Маслово займають проміжне становище між вузьколицими та широколицими доліхокранними високоголовими групами. Цим пояснюється їх досить значна морфологічна подібність, з одного боку, до вузьколицих форм з території Прибалтики, витоки яких бачать у культурі шнурової кераміки Чехії та Середньої Німеччини, а з другого боку до широколицих форм з території Прибалтики, витоки яких знаходять у культурі шнурової кераміки та бойових сокир Східної Пруссії.

Морфологічний тип населення могильників Маслове та Дерев'яна, таким чином, скоріше за все, можна пов'язати з міграцією в Середнє Подніпров'я населення з північних або північно-західних регіонів уже в післяскіфську добу.

Найбільше наближення до об'єктивного рішення проблеми дає паралельне використання декількох методів багатовимірної статистики. Тому ми вирішили проаналізувати сумарну серію чоловічих черепів з могильників черняхівської культури Середнього Подніпров'я. Серія налічує 59 чоловічих черепів, які походять з могильників: Журівка, Маслове, Черняхів, Черкаси-Центр, Ромашки, Дідовщина, Телешівка, Завадівка.

У середньому виявленні чоловіча серія з Середнього Подніпров'я характеризується доліхокранією, довгою, вузькою та високою черепною коробкою, середньошироким та середньовисоким обличчям, середньовисокими за показником орбітами, середньошироким носом. Обличчя добре профільоване у горизонтальній площині, ортогнатне, з добрим виступанням носа (табл. 2).

Серія антропологічно неоднорідна. Розмах мінливості ознак заставляє передбачити, що він дійсно віддзеркалює внутрішньогрупові відмінності. Порівняння квадратичного ухилу ознак, коефіцієнтів варіацій ознак нашої групи зі стандартними³⁰ виявляє підвищену варіабельність за багатьма параметрами. Були

Табл. 2. Середні розміри чоловічих черепів з могильників черняхівської культури та могильників хронологічно близьких їй.

№ за Мартином	Археологічні культури					
	Черняхівська Серед. Подніпров'я	Черняхівська Півн. Причорномор'я	Грунтових могильників Литви	Курганив Литви	Пізньюсифська Золота Балка	Вельбарська Нижньої Вісли
1.	186.6 (59)	184.6	191.3	190.9	184.8	180.9
8.	137.3 (58)	139.0	137.3	139.5	139.2	138.5
17.	137.1 (46)	135.2	138.6	138.0	134.6	136.8
9.	95.6 (58)	94.2	96.4	97.1	95.0	96.4
45.	131.5 (43)	131.8	131.6	132.0	132.9	128.8
48.	70.3 (45)	71.7	70.2	70.4	69.7	64.9
51.	41.1 (44)	40.5	42.6	42.2	41.3	39.1
52.	32.7 (45)	32.4	31.1	31.7	32.9	32.3
54.	24.9 (45)	25.2	24.5	24.6	24.9	26.6
55.	51.5 (45)	51.0	49.9	51.1	49.9	50.1
32.	84.0 (35)	80.8	-	-	81.7	
72.	85.8 (35)	84.7	-	-	85.5	
77.	136.4 (34)	131.4	137.8	139.3	136.7	
Zm.	125.4 (31)	125.8	123.3	125.1	124.0	
75(1).	30.3 (24)	37.5	30.9	31.2	32.8	
8:1.	73.6 (58)	75.4	71.8	73.2	75.2	76.6
48:45.	53.7 (42)	55.2	53.6	54.1	52.1	52.3
52:51.	80.3 (44)	80.4	72.7	75.0	82.3	84.3
54:55.	48.3 (44)	49.6	49.7	48.2	49.8	50.1

також враховані коефіцієнти кореляції ознак серії. При порівнянні їх зі стандартними³¹ відзначаються значні розходження, що відбивається у появі зворотніх знаків, завищенні або заниженні величин. Це ще раз підтверджує неоднорідність антропологічного складу сумарної серії.

Для з'ясування характеру неоднорідності ми звернулися до одного з методів багатовимірної статистики — факторного аналізу (МГФ — метод головних факторів).

Факторному аналізу було піддано не всі черепи сумарної серії, а лише ті, у яких представлені усі наступні ознаки: поздовжній, поперечний, висотний діаметри, найменша ширина лоба, верхня висота обличчя та діаметр вилиць, висота та ширина орбіт, висота та ширина носа. Те, що ми обмежилися коротким набором ознак, викликано бажанням розширити коло черепів, включених до аналізу, який вимагає «повної реалізації» за залученими ознаками. Кількість таких черепів склала 38.

У зв'язку з обмеженим обсягом статті, ми, на жаль, не можемо дати розгорнутий варіант факторного аналізу, а подаємо його у дуже скороченому вигляді.

Морфологічну різницю між індивідуумами можна прослідкувати спираючись на головні значення факторних навантажень та відзначити ознаки, які відіграють найбільшу роль при виділенні типів (табл. 3).

Табл. 3. Факторні навантаження на ознаки після варімаксної ротації та сортування.

Ознаки	Фактори		
	F1	F2	F3
45. Діаметр вилиць	0.797	0.206	0.116
54. Ширина носа	0.780	0.025	0.321
8. Поперечний діаметр	0.701	-0.135	-0.283
55. Висота носа	0.041	0.927	0.057
48. Висота обличчя	0.092	0.911	0.014
52. Висота орбіт	-0.479	0.528	0.263
17. Висота черепа	-0.077	0.009	0.892
1. Поздовжній діаметр	0.347	0.202	0.664
51. Ширина орбіт	-0.029	-0.039	0.092
9. Ширина лоба	0.256	0.280	-0.037
Lx	2.163	2.156	1.481

За фактором 1 (21,6% загальної дисперсії) найбільші навантаження несуть: діаметр вилиць, ширина носа, поперечний діаметр черепа.

За фактором 2 (21,5% загальної дисперсії) найбільші додатні навантаження несуть: висота носа, висота обличчя, висота орбіт.

За фактором 3 (15,2% загальної дисперсії) великі навантаження несуть висота черепа та поздовжній діаметр черепа.

Таким чином, перший фактор дозволяє розділити серію за шириною обличчя, черепа та носа. Другий фактор дозволяє розділити сукупність черепів за висотою обличчя, носа та орбіт. Третій фактор ділить серію за поздовжнім та висотним діаметрами черепної коробки.

Теоретично, за значенням факторних навантажень, можливо вісім комбінацій ознак:

1. Більші за розмірами черепні коробки поєднуються з більш широкими та високими обличчями, носами та вищими орбітами.

2. Більші за розмірами черепні коробки поєднуються з більш широкими та низькими обличчями, носами та нижчими орбітами.

3. Довші, високі, але вузькі черепні коробки комбінуються з значно вужчими, але більш високими обличчями, носами та вищими орбітами.

4. Довші, високі, але вузькі черепні коробки відзначаються більш вузькими обличчями і носами, але при меншій висоті останніх та орбіт.

5. Менші за довжиною, висотою, але ширші черепні коробки комбінуються з більш широкими та високими обличчями, носами, та вищими орбітами.

6. Менші за довжиною, висотою, але ширші черепи — поєднуються з більш широкими обличчями та носами, при меншій висоті останніх та орбіт.

7. Менші за розмірами черепні коробки відзначаються вужчими обличчями, носами, але при більшій висоті двох останніх ознак та орбіт.

8. Менші за розмірами черепи комбінуються з вужчими та нижчими обличчями, носами, нижчими орбітами.

Технічно досить важко вписати усі 38 черепів у простір трьох головних факторів поліморфізму за факторними навантаженнями. Дещо легше розміщуються черепи у двомірному просторі, але це спрощує загальну картину.

38 черепів розподіляються на 4 скупчення. Були вираховані середні розміри ознак для кожного скупчення черепів. Це дало можливість більш чітко охарактеризувати типи, які було виділено за допомогою факторного аналізу, та дати їх інтерпретацію (табл. 4).

Табл. 4. Середні розміри, виділені за допомогою факторного аналізу типів.

Ознаки	Тип А	Тип Б	Тип В	Тип Г
1. Поздовжній діаметр	184.5	181.0	188.9	192.8
8. Поперечний діаметр	139.5	144.0	135.9	132.8
17. Висотний діаметр	135.3	133.6	138.2	144.0
9. Ширина лоба	96.1	96.7	97.5	93.6
45. Діаметр вилиць	132.2	132.3	132.3	127.8
48. Висота обличчя	69.6	67.0	71.5	69.2
55. Висота носа	51.0	49.3	51.6	52.3
54. Ширина носа	25.3	25.1	25.0	25.4
51. Ширина орбіти	40.5	41.7	41.3	41.5
52. Висота орбіти	32.4	31.0	33.1	33.3
77. Назомолярний кут	137.1	137.5	137.6	131.3
Zm. Зигмаксиллярний кут	125.3	128.6	124.6	124.3
75.1. Кут носа	32.4	29.0	29.1	33.0
8:1. Черепний показчик	75.5	79.5	72.0	68.9
48:45. Лицевий показчик	52.6	50.7	54.0	54.2
52:51. Орбітний показчик	80.0	74.5	82.0	80.3
54:55. Носовий показчик	48.9	50.9	48.6	48.5

Чотири головні скупчення характеризуються п'ятою, шостою, першою та третьою комбінаціями краніологічних особливостей, таким чином, ці комбіна-

ції ознак є домінуючими на території Середнього Подніпров'я, хоча не вичерпують усю різноманітність антропологічного складу населення цього регіону.

Спіраючись на середні скупчень можна виділити наступні антропологічні типи серед населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я.

Тип А. Мезоморфний, мезодоліхокранний, з середнім (на межі з великим) поздовжнім діаметром черепа, при середньому поперечному та висотному діаметрах черепа. Обличчя середньошироке та середньовисоке, добре профільоване у горизонтальній площині. Ніс середньоширокий. Виступання добре. Орбіти середньовисокі.

У групі А домінують черепа з могильника Журівка.

Цей же морфологічний тип являється характерним для «пізньоскіфських» пам'яток: Золота Балка, Миколаївка-Козацьке, Неаполь Скіфський, сумарної черняхівської серії з Північного Причорномор'я, античних міст-колоній. Він потрапляє до кола південно-західних груп, де переважають середньоземноморські форми. Домінування даного антропологічного типу у сумарній серії черняхівців Середнього Подніпров'я, якою користувалася Т. С. Кондукторова, вплинуло на середні та показники серії і дало можливість говорити про значну подібність її до «пізніх скіфів». Питання про походження типу є досить складним. Воно потребує детального розгляду антропології «пізньоскіфських» могильників, грецьких міст-колоній, черняхівських серій Північного Причорномор'я, серій південних та південно-західних територій Європи. Це тема окремого дослідження, її не можна торкатись побіжно. Тому ми обмежимося лише фіксацією характерності даного типу для черняхівських могильників Причорномор'я та «пізньоскіфських» пам'яток.

Тип Б. Мезоморфний, мезобрахікранний. Обличчя середньошироке та низьке, добре профільоване у горизонтальній площині. Ніс середньоширокий, з добрим виступанням. Орбіти низькі.

Цей антропологічний тип не знаходить, на даному етапі, аналогій в краніології більш ранніх культур на території України, але має досить цікаві перспективи. Зупинимось на цьому.

Як відомо, антропологічні типи германців, слов'ян та балтів досить близькі між собою. Для диференціації східних, західних, південних слов'ян та германців М. С. Великанова запропонувала використовувати такі показники: верхньолицевий, орбітний, носовий³². Рубрикації були розраховані на досить значному матеріалі (48 серій). Т. І. Алексеева для диференціації слов'ян, балтів, германців запропонувала використовувати: відношення висоти черепа до напівсуми поздовжнього та поперечного діаметрів; відношення висоти обличчя до висоти черепа; висоти орбіти до висоти черепа; ширини носа до діаметра вилиць³³.

Показники, запропоновані М. С. Великановою та Т. І. Алексеевою, досить чітко розділяють різні групи слов'ян, германців, балтів. Вони розраховані на великому антропологічному матеріалі, але, на превеликий жаль, в ньому домінують серії X—XIII ст. Так що порівняння з ними черняхівського матеріалу носить орієнтовний характер.

Антропологічний тип групи Б, в середньому виявленні, за шістьма диференціюючими показниками потрапляє у розмах варіацій східнослов'янських серій, а за відношенням висоти черепа до напівсуми поздовжнього та поперечного діаметрів — до розмаху західнослов'янських та південнослов'янських груп. В історичній перспективі, близькі форми будуть характерні для полянських серій, але при меншій ширині черепної коробки останніх. Можливо, що цей, чи близький йому антропологічний тип, у майбутньому, виявившись домінуючим, вплинув на антропологію полянських серій. Можливо, саме йому серії X—XIII ст. з полянських територій забов'язані своїм низьким обличчям, низькими орбітами, широким носом, більшим черепним показником.

Сумарна серія черняхівської культури Середнього Подніпров'я досить істотно відрізняється від східнослов'янських за лицевим, носовим, орбітним показниками та меншою шириною обличчя. Не всі з цих відмінностей вкладаються в уявлення про епохальну мінливість. Але їх досить легко пояснити, припустивши, що питома вага компоненту Б значно збільшилась серед населення цієї території у післячерняхівський час і рішуче вплинула на антропологічний тип по-

лян та їх нащадків. Серед носіїв черняхівської культури Середнього Подніпров'я тип В представлено незначною кількістю черепів.

Тип В. Субгіперморфний, доліхокранний, з великим поздовжнім та висотним діаметром. Обличчя середньовисоке та середньошироке, добре профільоване у горизонтальній площині. Ніс середньоширокий. Виступання носа гарне. Орбіти середньовисокі.

Цей доліхокранний та високоголовий тип знаходить найближчі аналогії в серіях Прибалтики II—V ст. та балтських серіях більш пізнього часу. Наші прибалтійські колеги бачать витоки цього типу в серіях культури шнурової кераміки Європи.

Звернемося до диференціюючих показників, запропонованих М. С. Великановою та Т. І. Алексеевою. Морфологічний тип В за 5 показниками потрапляє до рамок варіацій балтів, а за орбітним показником виявляється близьким до германців.

Тип Г. Гіперморфний, різкодоліхокранний, з дуже довгою, високою та вузькою черепною коробкою. Обличчя вузьке та середньовисоке, добре профільоване у горизонтальній площині. Ніс середньоширокий, з добрим виступанням. Орбіти середньовисокі.

До цього типу належить невелика чоловіча серія з черняхівського могильника Косанове. Присутній він і на черняхівських могильниках Західної України. Тип має досить архаїчні форми. Він не вкладається у розмах варіацій ознак ні слов'ян, ні балтів, ні германців, схиляючись за одними показниками у бік одних, за іншими у бік других. Значно краще тип вкладається у розмах варіацій груп шнурової кераміки Європи, ближче до шнурових груп Чехії та Середньої Німеччини. Ми маємо справу, очевидно, з архаїчними формами з яскравою шнуровою основою, що поєднують в собі окремі риси, які будуть притаманні балтам, слов'янам та германцям.

Таким чином, за матеріалами внутрішньогрупового аналізу сумарної групи черняхівської культури Середнього Подніпров'я можемо відзначити антропологічну неоднорідність населення. Антропологічні типи, виділені при аналізі збірної серії, мають різну вагу в окремих групах. З цим пов'язаний і різний напрямок краниологічних зв'язків серій, що добре проілюстрували результати міжгрупового аналізу.

Група з Журівки, в якій домінує антропологічний тип А, виявляє потяг до груп черняхівської культури Північного Причорномор'я, населення «пізньоскіфських» пам'яток, грецьких міст-колоній і в цілому серій південно-західного напрямку. Групи з могильників Маслове, Дерев'яна, деякою мірою, Черняхів, у яких домінують морфологічні типи В та Г, показують північно-західний характер зв'язків і виявляють близькість до ряду могильників Прибалтики II—V ст. н. е. та пізнішого часу. Невелика група з могильника Черкаси-Центр теж виявляє подібність до груп північно-західного напрямку — серій вельбарської культури Польщі (особливо Нижньої Вісли). Маленька серія з могильника Ромашки виявляє статистичну близькість з групою IV ст. з Сілезії, яку наші німецькі колеги пов'язують з готами. Присутні, але у не великій кількості, форми, які в історичній перспективі будуть визначати антропологічний тип давньоруських груп X—XIII ст. Середнього Подніпров'я («полянські групи»).

Маємо надію, що поява нового краниологічного матеріалу з могильників черняхівської культури дозволить більш чітко з'ясувати походження та характер генетичних зв'язків різних антропологічних типів населення України перших століть нової ери.

Примітки

¹ Дебец Г. Ф. Палеоантропология СССР // Труды Института этнографии АН СССР.— М., 1948.— С. 146.

² Кондукторова Т. С. Краниологические материалы из могильников черняховской культуры // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 143—165.

³ Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э.— I тыс. н. э.).— М., 1972.— С. 114, 115.

⁴ Покас П. М. Антропологическая характеристика населения черняховской культуры // Антропологическая характеристика населения Украины I тыс. до н.э.— I тыс. н. э. // НА ІА НАН України.— 1989.— Ф. 12.— П. т. № 173.— С. 301—700.

⁵ Чеснис Г. А. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов в эпоху железа (преимущественно на территории Литвы) // Балты, славяне, прибалтийские финны.— Рига, 1990.— С. 10—20.

⁶ Там же.

⁷ Сиволап Л. Г., Сиволап М. П. Черняхівський могильник Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині.— Черкаси, 1995.— С. 79—83.

⁸ Roznowski F. Stosunki antropologiczne na terenach zajetych w okresie rzymskim przez ludosc kultury wielbarskiej i ludnosc kultury czerniachowskiej // Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej, seria antropologia nr 11.— Poznan, 1985.— S. 239—250.

⁹ Дерябин В. Е. Многомерная биометрия для антропологов.— М., 1983.— С. 227.

¹⁰ Кондукторова Т. С. Антропология...— С. 124—126.

¹¹ Великанова М. С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.— М., 1975.— С. 70—91.

¹² Кондукторова Т. С. Антропология ...— С. 59—61.

¹³ Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Поднепровья.— М., 1979.— С. 143—165.

¹⁴ Назарова Т. О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані // Археологія.— 1994.— № 3.— С. 85—94.

¹⁵ Герасимова М. М., Рудь Н. М., Яблонский Л. Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы.— М., 1987.

¹⁶ Кондукторова Т. С. Антропология ...— С. 57—59.

¹⁷ Зиневич Г. П. Антропологические материалы могильников Юго-Западного Крыма.— К., 1973.— С. 6—59.

¹⁸ Чеснис Г. А. Вказ. праця.— С. 10—23.

¹⁹ Jankauskas R., Barkus A. Marveles senkapio (1—7 m. e. a.) antropologija (1991—92 m. medziaga) // Vidurio Lietuvos Archeologija.— Vilnius, 1994.— P. 78—85.

²⁰ Kozak-Zychman W., Siegieda S. Wyniki wstepnej analizy kraniologicznej i odontologicznej ludnosci grupy maslomeckiej // Annalez Universitatis M. Curi-Skladowska.— Lublin, 1994.— Secnio C.— Vol. 49, 16.— С. 216—219.

²¹ Roznowski F. Op. cit.— С. 242, 243.

²² Schwidetzky I., Rosing F. W. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Romerzeit (0-500 u. Z.) // Homo.— 1975.— Bd. 26.— H. 4.— S. 192—218. Ця праця подає інформацію про серії з територій Австрії, Німеччини, Словачії, Польщі, Греції, Хорватії, Румунії, Угорщини та Болгарії. Розуміємо усю некоректність непрямих посилань на залучені для аналізу серії, але, зважаючи на обмежений обсяг статті, змушені вдатися до цього прийому.

²³ Денисова Р. Антропология древних балтов.— Рига, 1975.

²⁴ Bach H. Zur Anthropologie der Schnurkeramiker // Feustel R., Bach H., Gall W., Teirchert M. Beitrag zur Kultur und Anthropologie der Mitteldeutschen Schnurkeramik // Alt-Thuringen.— Weimar, 1966.— Bd. 8.

²⁵ Chochol J. Dur Anthropologie der Bohmischen Schnurkeramiker // Buchvaldek M. Die Schnurkeramik in Bohmen.— Praha, 1967.

²⁶ Perret G. Zum Stand unserer Kenntnis von den Rassen der Jungstezeit und der fruhtn Bronzezeit in Alt-Preussen // Alt-Preussen.— Konigsberg, 1942.— Jg. 7., H. 4.

²⁷ Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей культур шнуровой керамики // Вопросы антропологии.— 1978.— Вып. 59.

²⁸ Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей тшинцево-комаровской культуры // Вопросы антропологии.— 1979.— Вып. 62.

²⁹ Круц С. И. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время) // Скорый С. А. Стеблев: скифский могильник в Поросье.— К., 1997.

³⁰ Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия.— М., 1964.

³¹ Рогинский Я. Я. Величина изменчивости измерительных признаков черепа и некоторые закономерности их корреляции у человека // УЗ МГУ.— 1954.— № 166; Ефимова С. Г. Палеоантропология Поволжья и Приуралья.— М., 1991.

³² Великанова М. С. Вказ. праця.— С. 101.

³³ Алексеева Т. И. Антропология циркумбалтийского экономического региона // Балты, славяне, прибалтийские финны.— Рига, 1990.— С. 124—144; Алексеева Т. И. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы // Расогенетические процессы в этнической истории.— М., 1974.— С. 71—85.

Т. А. Рудич

К ВОПРОСУ ОБ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СРЕДНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

В статье подвергнуты анализу краниологические материалы, которые происходят из погребений с труположениями из могильников черняховской культуры Среднего Поднепровья. Антропологические материалы данной культуры сопоставляются с краниологическими сериями, происходящими из хронологически и территориально близких ей памятников III в. до н. э. — V в. н. э. Результаты исследования позволяют автору сделать заключение о неоднородности антропологического состава населения черняховской культуры в Среднем Поднепровье. Отмечается разная направленность антропологических связей различных групп черняховцев. Часть населения Среднего Поднепровья проявляет северо-западный характер связей, выявляет значительную морфологическую близость с сериями II—V вв. с территории Прибалтики. Некоторая часть населения оказывается морфологически близкой населению могильников вельбарской культуры Нижнего Повислья. Группа погребенных выявляет южный и юго-западный характер антропологических связей с черняховскими сериями Северного Причерноморья, а также позднескифскими памятниками. На могильниках черняховской культуры Среднего Поднепровья присутствуют и антропологические формы, которые, в исторической перспективе, будут наиболее характерны для населения данной территории в древнерусское время.

Т. А. Rudych

CONCERNING THE ANTHROPOLOGICAL COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE CHERNIAKHIV CULTURE IN THE MIDDLE DNIEPER REGION

The paper presents the analysis of anthropological materials of inhumations from the burial-grounds of the Cherniakhiv Culture in the Middle Dnieper Region. Chronological materials of the culture are compared with the similar (in chronological and territorial terms) series dated to the period from third century BC to the fifth century AD. The results open up possibility to conclude that the Cherniakhiv Culture's population in the Middle Dnieper Region was not unified in its anthropological composition. Different directions of anthropological relations of various groups of the population should be emphasized. Some groups of the Middle Dnieper population show the northwest character of relations being morphologically close to the series of the second through the fifth centuries from Baltic Region. Some groups are close to the anthropological materials of the Wielbark Culture from the Lower Vistula, while another groups shows a southern and southwest character of anthropological relations with the Cherniakhiv series from the Northern Black Sea Littoral and the Later Scythian sites. The burial-grounds of the Cherniakhiv Culture of Middle Dnieper Region contain the anthropological forms typical for the population of the territory in the Ancient Rus Period.